

Functie en verandering van geloof in crisissituaties

Onderzoeksverslag en theoretische implicaties

R.Ruard Ganzevoort

Paper voor de studieconferentie van het AIO-netwerk, 9-10 juni 1994 te Doorn, samenvatting van *Een Cruciaal Moment. Functie en verandering van geloof in crisissituaties*. Zoetermeer: Boekencentrum 1994, verdedigd op 15.09.1994.

ABSTRACT

In dit verslag worden de resultaten van het Utrechtse onderzoek naar de functie en verandering van geloof in crisissituaties weergegeven. Negenendertig mensen (geselecteerd met het oog op maximale heterogeniteit) die een crisis hebben doorgemaakt zijn door middel van narratieve interviews ondervraagd. Onder de respondenten werden vier typen gevonden, ingedeeld naar de invloed van geloof op crisis en vice versa. De belangrijkste factor in deze classificatie bleek de sociale en religieuze context te zijn zowel in de jeugd als tijdens de crisis. De resultaten worden besproken in het licht van recente coping-theorieën, met een speciaal oog voor religieuze coping.

INLEIDING

Klinische ervaring en wetenschappelijke kennis vertellen ons dat de relaties tussen geloof, crisis en context van significante betekenis zijn. De manieren waarop en de redenen waarom geloof, crisis en context elkaar beïnvloeden, zijn echter veel minder duidelijk en ontberen een adequate verklaring. Om die reden hebben we gekozen voor een kwalitatieve onderzoeksmethode. Meer specifiek: in een biografisch perspectief hebben we 39 narratieve interviews gehouden en geanalyseerd. De respondenten werden geselecteerd op basis van een aantal criteria om een maximale heterogeniteit te verkrijgen op de punten van leeftijd, geslacht, sociale status, geboorte- en woonplaats, kerkelijke achtergrond en betrokkenheid en de mate van verwerking. Zij werden uitgezocht op negen crisisgebeurtenissen, zoals echtscheiding van de ouders, borstkanker, werkloosheid, verlies van de partner op jonge leeftijd, enzovoorts.

Elk interview duurde ongeveer twee uur, en stelde zaken aan de orde op het gebied van de sociale context, ingrijpende levensgebeurtenissen, en religieuze ontwikkeling. Het interview was in drieën verdeeld, om deze zaken na te vragen voor de jeugd, de crisisperiode en het heden. De interviews werden afgenomen door 9 doctoraalstudenten. Ieder interview werd volledig getranscribeerd, en vervolgens

door de interviewer en mijzelf gecodeerd naar onderwerpen. Na overeenstemming over de codering werden de analyses opgesteld, die bestonden uit een korte biografie en een beschrijving van de belangrijke anderen, crisis en verwerking en geloof. Tenslotte werd voor elke respondent een samenvattende interpretatie geformuleerd, gevolgd door een beantwoording van enkele onderzoeksvragen: wat is de invloed geweest van het geloof op de crisis, en wat is de invloed geweest van de crisis op het geloof? De analyses werden per interview vergeleken om consensus te verkrijgen, en voorgelegd aan de respondent.

TYPOLOGIE

Nadat de analyses waren gemaakt, zijn de interviews geclassificeerd naar de invloed van geloof op crisis en andersom. Beide invloeden konden problematiserend, stimulerend, transformerend, of onbekend dan wel marginaal zijn. Zo ontstond uiteindelijk een matrix van vier velden, waarbij de beide invloeden positief of negatief werden ingeschat. De vier typen die zo ontstonden werden benoemd als 'verdieping' (beide invloeden positief), 'vernieuwing' (invloed geloof op crisis negatief, invloed crisis op geloof positief), 'aanvechting' (invloed geloof op crisis positief, invloed crisis op geloof negatief), en 'blokkering' (beide invloeden negatief). Respondenten die geen werkelijke crisis hadden doorgemaakt, of bij wie één van de beïnvloedingsrelaties onbekend of marginaal bleek, werden in subtypes opgenomen bij het hoofdtype waar ze structureel de meeste overeenkomsten mee vertoonden.

Verdieping

Het eerste type wordt gevormd door respondenten bij wie het geloof de crisisverwerking stimuleert of transformeert, terwijl ook de crisis het geloof stimuleert of transformeert. Deze groep respondenten valt op door een hoge waardering voor de sociale context. In de beleving van crisis en geloof is geen eenduidigheid te vinden. Alleen de positieve relaties met de context wijzen op een duidelijk verband met de beïnvloeding tussen crisis en geloof. De verklaring hiervoor lijkt in eerste instantie te vinden te zijn in de ondersteunende rol die de context speelt. De invloed crisis > geloof en geloof > crisis zouden dan door de context-relaties mede bepaald worden. Toch kan op dit moment niet worden uitgesloten dat een andere factor bepalend is, die ook de context beïnvloed. In verschillende gevallen is namelijk ook in het materiaal duidelijk dat de context in een crisis kan veranderen. Dat geldt overigens met name wanneer de context al in bepaalde opzichten ambivalent of problematisch was.

Deze groep respondenten vindt in de crisis-ervaring een aanleiding tot een verdieping in het geloof. Dat kan betekenen dat er een verandering of versterking optreedt, het kan ook betekenen dat in de crisisperiode de geloofsbeleving niet werkelijk verandert, maar ook dan worden de respondenten door de crisis-ervaring gestimuleerd om hun religieuze attitude in te schakelen. Tegelijkertijd vinden ze in het geloof een ondersteuning voor de crisisverwerking. In beide beïnvloedingsrelaties kan dat plaats vinden in de geloofsovertuigingen, in het

geloofsgedrag, in de geloofsbeleving, of in de omgang met een geloofscontext. Kenmerkend is een sterke sociale integratie.

Vernieuwing

In dit tweede type vinden we respondenten bij wie het geloof de crisis problematiseert, terwijl de crisis het geloof transformeert. Deze respondenten vallen op door een geproblematiseerde relatie met de context. Daar liggen in eerste instantie de negatieve invloeden op de crisis, zij het dat dat ook weerspiegeld wordt in de geloofsbeleving en -interpretatie. In die gebroken context krijgt de crisisverwerking vooral de vorm van intrapsychische herdefinitie, waardoor ook de geloofsbeleving en geloofs-interpretatie verandert. Het (veranderde) geloof biedt wel de mogelijkheid te komen tot nieuwe interpretaties, en zo kan de levensbeschouwing alsnog een positieve invloed hebben in de crisisverwerking. De vernieuwing die zich in het geloof aftekent is wellicht mogelijk dankzij dat deel van de context dat als positief gewaardeerd wordt.

Aanvechting

Deze groep wordt gevormd door respondenten bij wie het geloof de crisisverwerking stimuleert of transformeert, terwijl de crisis het geloof problematiseert. Deze respondenten vallen op door een tweespalt in de context. De geloofscontext wordt als positief ervaren voorzover dat betrekking heeft op de kleinere kring. Met name de bredere kerkelijke context is echter problematisch, en daar wordt door alle vier de respondenten afstand van genomen. In een nieuwe context vinden ze wel aansluiting. Opvallend is de grote variatie in geloofsinterpretaties, maar ook de overeenkomst tussen de eigen interpretaties en de interpretaties van de naaste sociale omgeving. In de beleving ligt de nadruk op persoonlijke verbondenheid met hetzij God, hetzij de kosmos. Centraal staat een sterke autonome geloofskeuze, die samenhangt met het afstand nemen van de kerkelijke context waarin men is opgegroeid. De persoonlijke interpretatie die daaruit voortvloeit is stimulerend bij het verwerken van de crisis, maar wordt tevens bedreigd door de crisis, omdat de context waarmee overeenstemming bestaat hetzij klein is, hetzij slechts recent verankerd in het eigen leven.

Blokkering

Het vierde type omvat respondenten bij wie het geloof de crisisverwerking problematiseert, terwijl ook de crisis het geloof problematiseert. Hier is sprake van een dreiging vast te lopen in zowel de crisisverwerking als de geloofsontwikkeling. Bij sommige respondenten is dat daadwerkelijk het geval, bij anderen niet, doordat zij een nieuwe context en persoonlijke invulling vinden. Opnieuw is echter duidelijk dat de relatie met de sociale context sterk samenhangt met de crisisverwerking en geloofsontwikkeling, alsmede met de interactie daartussen.

NADERE BESPREKING VAN DE CONTEXT

Het meest opvallende gegeven uit de vergelijking van de analyses is het feit dat de typen onderling sterk verschillen in de verhouding tot en de waardering voor de

sociale context. Ook binnen één type kunnen respondenten voorkomen met zeer uiteenlopende context-waarderingen. Blijkens het materiaal moet onderscheiden worden tussen de geloofscontext en de sociale context, en tussen de jeugd en de crisisperiode.

Bij het type verdieping valt een overwegend positieve sociale context op. De geloofscontext is in de jeugd eenduidig positief, en in de crisisperiode gematigd positief. Bij dit type is zoals gezegd de crisis een stimulans voor het geloof en vice versa. Bij allemaal is sprake van een duidelijke religieuze socialisatie. Bij respondenten van het hoofdtype is ook de sociale dimensie in de jeugd bijna eenduidig positief. Bij de respondenten bij wie de invloed van de crisis op het geloof marginaal of onbekend is sprake van een overwegend positieve sociale context in de jeugd. Respondenten die geen of slechts een lichte crisis hebben doorgemaakt zijn zeer verschillend in hun beleving van de sociale context in de jeugd. De contexten in de crisisperiode zijn echter weer grotendeels positief. In deze groepen wordt in de crisis de religieuze attitude aangesproken met ondersteuning van de context.

Bij het type vernieuwing is het geloof een probleem voor de crisisverwerking, terwijl de crisis het geloof transformeert. Bij deze respondenten valt op dat de sociale context positiever is dan de geloofscontext. Dat verschil is in de jeugd groter dan in de crisisperiode. Er is sprake van een gebrekkige of negatief ervaren religieuze socialisatie. De geproblematiseerde relatie met de context leidt tot intrapsychische coping, waardoor de levensbeschouwing verandert. Dat het geloof een probleem is hangt samen met een negatievere geloofscontext, met name in de jeugd. Dat de crisis het geloof stimuleert hangt samen met een positievere sociale context, met name in de jeugd. Het verschil tussen de twee contexten en invloeden komt echter pas in de crisis tot een escalatie, waardoor ook dan pas de verandering werkelijk doorzet.

Bij het type aanvechting is het geloof een stimulans voor de crisisverwerking en de crisis een probleem voor het geloof. Bij deze respondenten zijn de beide contexten in de jeugd gelijkelijk ambivalent, terwijl in de crisisperiode de geloofscontext iets positiever is dan de sociale context. De zes respondenten van het hoofdtype hebben gekozen voor een breuk met de oude geloofscontext en het aansluiten bij een nieuwe. Voor drie respondenten is die context beperkt tot een zeer kleine kring. Opvallend is dat de drie respondenten met een positieve geloofscontext in de crisisperiode een evangelische oriëntatie vinden, terwijl de respondenten met een negatieve geloofscontext een alternatieve interpretatie prefereren. De religieuze socialisatie is bij twee respondenten redelijk positief ervaren, maar bij allen slechts beperkt aanwezig. Dat de crisis een probleem is voor het geloof kan te maken hebben met een in de geloofscontext gebruikelijke duiding van strijd en aanvechting, of met een beperkte religieuze socialisatie.

Bij het type blokkering zijn crisis en geloof wederzijds een probleem. Bij deze respondenten valt op dat de sociale context in de jeugd overwegend negatief functioneert. In de crisisperiode is dit iets minder het geval, maar slechts bij twee respondenten is de sociale context in één van beide perioden overwegend positief.

Voor deze beide respondenten geldt bovendien dat ze tot het subtype behoren, omdat de invloed van het geloof marginaal of onbekend is. De geloofscontext is bij deze respondenten gematigd tot sterk negatief gekleurd. De religieuze socialisatie is wel aanwezig, maar negatief ervaren, zodat de respondenten er afstand van genomen hebben. Anders dan bij het type aanvechting is het echter meestal niet gekomen tot aansluiting bij een nieuwe geloofscontext.

In de eerste plaats valt op dat de sociale context vooral de invloed van de crisis op het geloof versterkt, terwijl de geloofscontext vooral de invloed van het geloof op de crisis versterkt. Op deze regel zijn twee uitzonderingen te maken. Een marginale geloofscontext in de jeugd en een negatieve geloofscontext in de crisisperiode versterken ook de invloed van de crisis op het geloof. In het eerste geval hangt dit samen met de beperkte religieuze socialisatie, waardoor het geloofssysteem minder sterk verankerd is, en daardoor vatbaarder voor crisis-invloeden. In het tweede geval staat het geloofssysteem van binnen uit meer onder druk, waardoor opnieuw de vatbaarheid toeneemt.

In de tweede plaats valt op dat een positievere sociale context in de jeugd een positieve werking heeft op de invloed van de crisis op het geloof; een negatieve sociale context in de jeugd versterkt de negatieve invloed. In de crisisperiode ligt dit iets anders. Een positieve sociale context werkt dan gelijk als in de jeugd, maar een negatieve sociale context kan zowel negatief als transformerend werken. De geloofscontext in de jeugd en in de crisisperiode hangen op evenredige wijze samen met de invloed van het geloof op de crisis. Een marginale geloofscontext in de jeugd en een negatieve geloofscontext in de crisisperiode hangen samen met een problematiserende of transformerende invloed van de crisis op het geloof.

Het is opvallend dat bij een negatieve sociale of geloofscontext in de crisisperiode de invloed van de crisis op het geloof een probleem of transformatie kan inhouden. Deze tegenstrijdige uitkomst verdient nog enige aandacht. Er is hierbij sprake van twee verschillende typen. Bij respondenten van het type vernieuwing ontstaat in een negatieve context een transformatie, bij respondenten van het type blokkering is de werking negatief. Het verschil tussen deze respondenten is dat bij vernieuwing in een negatieve context in de crisisperiode de sociale context in de jeugd positief is, en de geloofscontext negatief. Bij blokkering in een negatieve context in de crisisperiode zijn de contexten in de jeugd beide negatief. Om te komen tot transformatie in een negatieve context in de crisisperiode lijkt derhalve een positieve sociale context in de jeugd nodig.

Bekijken we bij de respondenten de verhouding tussen het Godsbeeld en de ouderbeelden, dan valt op dat bij ruim de helft van de respondenten geen duidelijke overeenkomst bestaat. Daarnaast valt op dat de herkenning tussen Godsbeeld en moederbeeld bijna steeds alleen is aan te wijzen als er ook een herkenning is met het vaderbeeld. Hier is sprake van een diversiteit aan positieve en negatieve beelden, die soms rechtstreeks doorwerken en soms bijgesteld worden.

Betrekken we dit op de beide beïnvloedingsrelaties, dan valt op dat vooral de negatieve invloed van de crisis op het geloof (typen 'aanvechting' en 'blokkering')

lijkt samen te hangen met een negatieve oriëntatie op de ouderbeelden. Bij een positieve invloed van de crisis op het geloof (typen 'verdieping' en 'vernieuwing') is de oriëntatie minder duidelijk aan te wijzen. Voor de invloed van het geloof op de crisis zijn minder aanknopingspunten te vinden. Alleen een herkenning in het vaderbeeld zou kunnen samenhangen met een positieve geloofsinvloed. De religieuze socialisatie in de vorming van het Godsbeeld naar analogie van de ouderbeelden heeft meer invloed op de mogelijke verandering van het geloof dan op het mogelijk functioneren van het geloof in crisissituaties.

Verdere factoren die van belang zijn zijn de overeenkomst met de ouders in kerkelijke en godsdienstige betrokkenheid, die wijzen op een hechter netwerk en een positieve invloed van het geloof op de crisis. Verschillen tussen de ouders leiden bij de respondenten tot een onduidelijk interpretatiekader, dat door sommigen via een nieuwe oriëntatiefiguur kan worden bijgesteld. Dit leidt tot de hypothese dat de structuur van het netwerk in de jeugd zich kan weerspiegelen in de structuur van de levensbeschouwing. Een hecht netwerk in de jeugd leidt bij de respondenten tot een duidelijk interpretatiekader en een positieve invloed van de crisis op het geloof.

BESPREKING

Tegenover de overvloed aan literatuur over de velden geloof en crisis steekt de hoeveelheid en de kwaliteit van literatuur over de verbanden daartussen schril af. Richten we ons meer op onderzoeken naar coping en geloof, dan blijkt er in de psychologische literatuur ook weer weinig aandacht besteed te zijn aan de rol van geloof in de verwerking van een crisis, en nog minder aan de invloed van een crisis op het geloof. In eerste instantie kunnen we aansluiten bij de analyse van Pargament (1990), die drie mogelijke verbanden ziet tussen religie en coping. In de eerste plaats kan religie invloed uitoefenen op elk van de delen van het coping-proces (appraisal, coping-activiteiten, uitkomsten, hulpbronnen, motivatie). In de tweede plaats kan religie bijdragen aan het coping-proces door het voorkomen van bepaalde gebeurtenissen (levensstijl), en door het beïnvloeden van de perceptie (zingeving en het gevoel beheersing te hebben over het leven). In de derde plaats kan religie een product zijn van het coping-proces door religieuze attributies (vgl Dorczak 1991). De complexiteit van de beide velden leidt tot een bijna oneindige lijst van mogelijke functies en invloeden. Vanuit de literatuur kunnen we een aantal verbanden nader omschrijven.

CRISIS ALS RELIGIEUS MOMENT

Het eerste verband is dat een crisis gezien wordt als een periode van religieuze betekenis. Boisen (1970) constateert dat mensen lui zijn en niet meer denken dan nodig is. Dat betekent dat een crisisperiode de verstaanshorizon kan openbreken en nieuwe perspectieven mogelijk maakt. Zowel pathologische als religieuze ervaringen zijn (gevolgen van) pogingen een moeilijk en belangrijk probleem op te lossen. Het verschil tussen de twee reacties is dat de eerste destructief of onbeslist zijn en de tweede constructief. Oser (1991) spreekt in dit verband over 'religious judgment',

een manier van denken die de ervaren werkelijkheid verbindt aan iets voorbij deze werkelijkheid, en dient om betekenis en richting te verschaffen. Daarbij gaat het om meer dan de geleerde inhoud alleen. Vooral in crisisperioden treedt deze manier van denken aan de dag.

Ook voor de geloofsontwikkeling zijn crisisperioden aangewezen als significante momenten. Bruning & Stokes (1982) stellen dat geloofsontwikkeling meer optreedt in tijden van crisis dan daarbuiten. Problematisch daarbij is dat vaak een bredere definitie van het begrip 'crisis' wordt gehanteerd, waarbij het soms om niet meer gaat dan nadenken over godsdienst en eventueel religieuze twijfel (Jongsma-Tieleman 1991). In dergelijke studies wordt geen verder inhoudelijk verband aangewezen tussen geloofsontwikkeling en crisiservaring. Dat heeft er mee te maken dat het begrip crisis onvoldoende gedefinieerd is als een afzonderlijk fenomeen, en feitelijk gebruikt wordt voor elke breuklijn in de ontwikkeling. Daarmee is aannemelijk te maken dat ook specifieke crisis-ervaringen invloed kunnen hebben op de geloofsontwikkeling, maar voor de invulling daarvan is meer conceptuele helderheid nodig. In het hierna volgende beschouwen we eerst de literatuur die betrekking heeft op de invloed van het geloof op de crisis, en daarna literatuur met betrekking tot de invloed van de crisis op het geloof.

DE INVLOED VAN GELOOF OP CRISIS

Hoewel in de literatuur de dimensies niet altijd scherp worden onderscheiden kunnen we de belangrijkste invloeden onderscheiden. De eerste dimensie is de geloofsbeleving, die invloed kan hebben op de crisis. Wanneer het gaat om conceptuele helderheid is dit de meest vage dimensie, maar ze wordt toch als eerste genoemd omdat ook in ons onderzoek verscheidene respondenten vooral de kracht en troost noemen als betekenis van het geloof. In de literatuur is herhaaldelijk sprake van een onkritische en daardoor onbruikbare formulering. Zo schrijven Mabe & Dawes (1991) de innerlijke kracht bij christenen toe aan de inwoning van de Heilige Geest, en betrekken ze de relatie met Jezus op zijn voorbeeldfunctie in het lijden. Dit roept onmiddellijk de vraag op of de psychologische ervaring van verbondenheid en kracht zo in verband mag worden gebracht met theologische begrippen. Binnen het taalveld van het psychologische perspectief spelen ook de geloofservaringen een rol, maar men kan niet daarvanuit transponeren naar het ontologische of theologische taalveld. Anders gezegd: de ervaring van kracht en troost is feitelijk genoeg, maar dient vooralsnog binnen het psychologisch perspectief te worden verstaan.

Met deze kanttekeningen kunnen we de ervaringen van kracht en troost serieus nemen als een belangrijke functie van het geloof. Newman & Pargament (1990) merken daarbij op, dat geloof vaak wel steun geeft, maar geen directe oplossingen. Dat betekent dat de ervaring van steun geen beperking hoeft in te houden van de eigen autonomie en verantwoordelijkheid. Bij onze respondenten herkennen we dit. De ervaring van steun is ingebed in en verwijst naar een tweede ervaring, die van verbondenheid met God (Scarlett & Perriello 1991). Daarbij is het opvallend, dat

een aantal auteurs wijzen op het belang van een intrinsieke geloofsoriëntatie, dat wil zeggen dat het geloof niet gebruikt wordt als middel om iets te bereiken (bijvoorbeeld steun), maar als doel in zichzelf. De meeste steun wordt gevonden wanneer de steun niet het doel is van het geloof (Cieslak 1991, Newman & Pargament 1990).

Graham e.a. (1978) noemen bij de belevingsdimensie twee risicofactoren of negatieve geloofsfuncties. De eerste is het mogelijk optredende conflict tussen geloof en gevoel, waardoor de eigen beleving wordt geïmpacted. De tweede is de 'sick soul', zoals James (1906) die beschreven heeft, het verdeelde zelf dat in het geloof unificatie zoekt, maar daardoor een risicofactor blijft in crises. Van Uden (1985) wijst op een andere belevingsfactor als hij bij een aantal respondenten constateert dat ze van het geloof een moederlijke functie verwachten en ervaren. Verdere factoren in de geloofsbeleving die van invloed kunnen zijn op de functie van het geloof in de crisis zijn te benoemen als relevantie en reikwijdte. Onder relevantie wordt verstaan de beleving van geloof en zingevingssystemen als van belang voor het eigen leven (Hathaway & Pargament 1991). Onder reikwijdte verstaan we de mate waarin het interpretatiekader bepaald is door de religieuze dimensie, oftewel de marginaliteit dan wel centraliteit van geloof in het levensverhaal (Ganzevoort 1994, Pargament 1990).

Hiermee is de overgang gemaakt naar het tweede aspect: interpretatie. Een belangrijke geloofsfunctie is het aanbieden van een interpretatiekader (Lazarus 1966, van Uden 1985, Vossen & van der Ven 1990). Dorczak (1991) constateerde in een Pools onderzoek dat een religieuze appraisal met name ter sprake komt bij meer ingrijpende gebeurtenissen en bij een meer intensief geloof. Onderzoek van Newman & Pargament (1990) ondersteunt met name deze eerste vinding echter niet. Binnen ons onderzoek werd geconstateerd dat bij ingrijpende gebeurtenissen de emotionele steun van de omgeving in de eerste periode het meest van belang is, maar dat in een volgende periode de interpretatie-vraag, en eventueel de religieuze appraisal ter sprake komt. Bij onderscheid naar de gebeurtenis blijkt een appraisal als verlies of bedreiging meer religieuze coping oplevert dan een appraisal als uitdaging (McCrae 1984). Uit het gebrek aan overeenstemming kan worden geconcludeerd dat er kennelijk een verband is tussen de gebeurtenis en het optreden van religieuze attributie, maar dat daarin andere factoren van groter belang kunnen zijn. Schaeffer & Gorsuch (1993) onderzochten religieuze coping-stijlen, waarbij ze drie houdingen onderscheiden: de eerste is een houding van activiteit en een perceptie van God als passief, de tweede een houding van passiviteit en een perceptie van God als actief, en de derde (meest voorkomende) is een houding van wederzijds actief bondgenootschap. De gekozen houding bleek mede afhankelijk van de situatie en de geloofshouding van de betrokkene.

De reden dat geloof een functie kan hebben in de interpretaties (appraisal) rond een crisis, is dat hier vooral de zin-vraag en de identiteitsvraag scherp aan de orde komen (Ganzevoort 1991). Peukert (1982) noemt als wezenlijke functie van religie 'Coping with contingency'. In het geloof wordt een bepaald zingevingssysteem aangeboden, waarin een duidelijke boodschap doorklinkt over de mogelijke

betekenissen (Pargament & Maton 1991). Voorwaarden voor deze functie zijn de beschikbaarheid van het zingevingssysteem vanuit de jeugd of het heden (religieuze socialisatie of bekering), en de overtuigingskracht of plausibiliteit (dat wil zeggen dat geloof wordt gezien als de meest dwingende manier om antwoord te geven, Hathaway & Pargament 1991).

Toch is er ook een andere kant, die doet vermoeden dat een al te duidelijk, stringent en dwingend geloofssysteem in de verwerking een negatieve rol kan spelen. Ook dat zijn we bij onze respondenten tegengekomen. Door de wezenlijke ervaring van een crisis kan er dan een interpretatie-conflict ontstaan tussen de persoonlijke beleving en de aangeboden zingeving (Graham e.a. 1978). Het is voor een positieve geloofsfunctie van belang dat de geloofsinhoud flexibel is, dat wil zeggen dat zoveel mogelijk verschillende ervaringen daarin kunnen worden geplaatst (Ganzevoort 1994). Een eenduidig zwart-wit denken, waarin alleen ruimte is voor positieve ervaringen als teken van verbondenheid met God, is minder open en flexibel en zal in een crisis meer spanning en betekenis-vragen opleveren. Dit hangt samen met een open context. Daarbij noteren Hathaway & Pargament (1991) dat een religieuze appraisal van de situatie als straf van God minder positieve invloed heeft op de verwerking dan een appraisal van God als liefhebbend of mysterieus.

Cieslak (1991) noemt in zijn onderzoek naar religie en coping binnen het huwelijk nog twee aspecten, die op de overgang liggen naar de volgende dimensie van geloofsfuncties in de crisis. Het betreft de waarden en de eenstemmigheid binnen een huwelijk. Die overeenkomst in interpretatiekader is een belangrijk onderdeel van de verbondenheid met de sociale context, maar vermindert ook het gevaar van een crisis door in dit geval echtscheiding. Daarnaast worden waarden en normen aangeboden door het geloof, die de interpretaties sturen en bepaalde situaties en complicaties kunnen voorkomen. Pargament (1990) noemt totaal drie geloofsfuncties in de interpretatieve dimensie. Naast de zingeving zijn dat de beheersing en de zelfwaardering. In een crisis is een gevoel van beheersbaarheid een belangrijke positieve factor. Die kan door het geloof worden geboden, zowel in het gevoel van de beheersing van de situatie, als in de beheersing van het gevoel. De zelfwaardering hangt samen met een positief mensbeeld, dat niet afhankelijk is van bijvoorbeeld prestaties of het voldoen aan bepaalde normen.

De sociale verbondenheid en gedeelde waarden komen vooral aan de orde in de derde geloofsfunctie: de context. Zingeving en interpretatie zijn altijd ook een sociaal proces. Daarnaast biedt de context socio-emotionele steun. In de eerste fase is dat zelfs de belangrijkste functie van de context, en ook van de geloofscontext. In de sociale steun zijn verschillende niveaus te onderscheiden. In de eerste plaats is er de primaire sfeer van ouders en opvoeders, waarbij eenstemmigheid, geborgenheid en stabiliteit een belangrijke basis bieden. Daarna volgt de kring van broers en zusters, kinderen, overige familieleden en goede vrienden. In deze kring kunnen alternatieve oriëntaties gevonden worden voor een herinterpretatie, die van belang is bij de 'search for meaning' (Shandor Miles & Brown Crandall 1986). Ook hier gaat het om de beschikbaarheid en plausibiliteit als voorwaarden voor een religieuze appraisal. In deze sfeer ligt ook de betrokkenheid bij een geloofsgemeenschap.

Herhaaldelijk wordt deze genoemd als een belangrijke factor in religieuze coping, maar onduidelijk blijft de inhoud ervan. Hier wreekt zich herhaaldelijk een conceptueel en methodologisch gebrek aan helderheid.

In de geloofscontext klinkt een zingevende dimensie sterker door dan in andere sociale contacten, omdat de basis voor de relaties bestaat uit een religieus zingevingssysteem. Waar deze basis ontbreekt kan een cognitieve oplossing van een interpretatie-conflict onvoldoende zijn (Wikström 1991). Een probleem daarbij is de toegenomen fragmentatie van de context, waardoor ook het interpretatiekader gefragmenteerd raakt (Ganzevoort 1991). In elk geval is een religieuze context van belang als geloofwaardigheidsstructuur voor een religieuze beleving en interpretatie (Hathaway & Pargament 1991).

Naast de verbondenheid en socio-emotionele steun is ook de praktische steun van belang. Dat kan liggen op persoonlijk of institutioneel vlak, waarbij de kerk structuren heeft op diaconaal en pastoraal gebied (Cieslak 1991), alsmede op het vlak van toerusting en competentie-vergroting (Hathaway & Pargament 1991). Bovendien is de context een belangrijk onderdeel van de inschatting van de hulpbronnen (secondary appraisal), zodat bij een sterk religieus gekleurd netwerk ook de inschatting meer religieus gekleurd zal zijn (Hathaway & Pargament 1991). Pargament (1990) stelt dan ook, dat religie een sterkere rol zal spelen in de coping naarmate iemand meer in een religieuze context leeft.

De vierde dimensie is het geloofsgedrag. Hoewel dit slechts een gebrekkige en vaak reductionistisch gebruikte indicatie is van het belang van geloof en de beleving daarvan (Wulff 1991), kan het toch een functie vervullen in de beleving en verwerking van een crisis. Daarbij worden verschillende factoren genoemd. Naast kerkbezoek, dat waarschijnlijk ook een sociale functie omvat, is het vooral het uitdragen van een positieve en gezonde levensstijl, die bijdraagt aan het voorkomen en het verwerken van crises. Dit kan echter ontaarden in strenge eisen, die een ongezonde werking kunnen hebben (Graham e.a 1978). Ook kan kerkgang samenhangen met een negatieve geloofsfunctie, zoals verdringing van het leed (Sanders 1989). Of dat verklaard moet worden uit andere factoren is niet duidelijk. De positieve werking van levensstijl-normen bestaat uit het beperken of reguleren van genotmiddelen, het benadrukken van verantwoordelijkheid, het beperken van alternatieven, en de roeping op een bepaalde ethische wijze te leven, ook in een crisisperiode. Cieslak (1991) stelt bijvoorbeeld dat de gezamenlijke geloofsactiviteiten een positieve invloed hebben bij huwelijksproblemen. In deze dimensie is ook het gebed te plaatsen (Scarlett & Perriello 1991). Daarbinnen is echter sprake van de beleving van verbondenheid, de toewijding aan een bepaalde zingeving, en de rituele betekenis. De precieze invloed van gebed is niet eenvoudig te onderscheiden, vooral omdat het is ingebed in een totale levensstijl, geloofshouding en sociale context.

Als laatste noemen we de rituele dimensie. Deze komt in de literatuur slechts weinig aan de orde. Twee aspecten lijken te kunnen worden onderscheiden. Enerzijds spelen rituelen een rol bij de overgang van de ene levensfase naar de volgende,

waarbij de functie van het ritueel is dat emoties worden gekanaliseerd en opgenomen in een groter, sociaal gedeeld, zinsverband (Baumgartner 1990, Ganzevoort & Visser 1993). Hierdoor krijgen de ervaringen van een dergelijke overgang een legitieme plaats. Volgens Hathaway & Pargament (1991) worden door de overgangsrituelen de gebeurtenissen zelf religieus geduid. Daardoor kunnen ze de bron vormen voor wat Loder (1981) noemt 'convictional experiences', momenten van transformatie, waarbij mensen vanuit de ervaring van zinloosheid een nieuwe toekomst ontdekken.

Anderzijds spelen rituelen ook een rol bij de concrete verwerking van een accidentele of traumatische crisis (van der Hart 1981, van Uden 1988). Graham e.a. (1978) noemen als één van de beschermingsfactoren de rituele 'release', de ontlading van emoties. In de kerkelijke context zijn voor verschillende crisisgebeurtenissen rituelen voorhanden. In andere situaties worden ze soms nieuw vormgegeven. Ook waar het christelijke zingevingssysteem niet langer als adequaat wordt ervaren, worden nieuwe rituelen geconstrueerd. Met name de respondenten die geen expliciete betrokkenheid bij het christelijk geloof (meer) hebben zijn hier intensief mee bezig.

DE INVLOED VAN CRISIS OP GELOOF

Het is opvallend dat er over deze beïnvloedingsrelatie veel minder literatuur te vinden is. Van Uden (1985) schrijft in zijn conclusies: 'In onze respondentengroep is nauwelijks of geen sprake van een religie die in de rouw gelouterd wordt. Religieus groeien aan een crisis is slechts voor zeer weinigen weggelegd.' Deze conclusie is echter sterk afhankelijk van de formulering van de termen. Binnen ons onderzoek is bij zes respondenten een transformerende invloed van de crisis op het geloof geconstateerd en bij dertien respondenten een stimulerende invloed. Zij vormen samen de helft van de respondenten. Nu is ook dit een kwestie van formulering en inschaling, maar het geeft aan dat de beïnvloedingsrelatie crisis - geloof positief kan functioneren.

De reden voor dit positief functioneren van de crisis op het geloof is in de literatuur (en bij onze respondenten) dat in een crisisperiode de wezensvragen aan de orde worden gesteld, en dat die fundamentele vragen ten diepste religieus van aard zijn. Waar de contingentie ervaarbaar wordt, is de roep om religie aanwezig (Peukert 1982). In de zoektocht naar betekenis en zin wordt zo ook op religieus vlak naar antwoorden gezocht (Shandor Miles & Brown Crandall 1986). Wellicht hangt dit ook samen met de aard van de crisisgebeurtenis, en de levensfase waarin deze optreedt. Zo is bij onze respondenten van wie de ouders in de jeugd gescheiden zijn een duidelijk sterkere invloed te constateren dan gemiddeld in de andere categorieën. Een belangrijke factor in de invloed van de crisis op het geloof is het gegeven dat de context in crisisperioden vaak wordt aangetast. Dat geldt natuurlijk in het bijzonder bij gebeurtenissen die relationeel van aard zijn, maar het gaat ook op voor gezondheids- en arbeidsgebeurtenissen. Gezien het belang van de context voor beide beïnvloedingsrelaties is dit een belangrijk gegeven.

CONCLUSIE

Ons onderzoek wijst er op dat voor zowel geloofsontwikkeling als crisisverwerking de wisselwerking tussen deze twee en de relaties met de sociale context van groot belang zijn. De aard van ons onderzoek en de grootte van de groep respondenten laat geen algemene conclusies toe, maar wel wordt de dringende noodzaak duidelijk dat deze aspecten en hun onderlinge interactie meer aandacht krijgen in de godsdienstpsychologie. De aard van de onderwerpen vraagt daarbij om een fundamenteel open benadering. In de praktijk blijkt een veelheid van crisisbelevingen, verwerkingsstrategieën, geloofshoudingen en geloofinterpretaties, relaties met de context en beleving van die relaties mogelijk te zijn. Wanneer we een globale indeling aanhouden van vijf crisisdimensies (gebeurtenis, appraisal, hulpbronnen, coping-activiteiten, uitkomsten), vijf geloofsdimensies (beleving, interpretatie, context, gedrag, ritueel), en vier contextdimensies (openheid, hechtheid, warmte, steun), dan ontstaat er een driedimensionale matrix met 100 velden, waarbij in ieder veld zowel de inhoud als de richting van de beïnvloeding variabel is. Het aantal mogelijke factoren loopt derhalve in de honderden. Een dergelijk veelomvattend fenomeen dient vanuit individuele situaties te worden bestudeerd, om niet bij voorbaat relevante gegevens uit het oog te verliezen.

REFERENCES

- Baumgartner, I. (1990) Von der heilende Kraft der Sakramente. In Baumgartner, I. (Ed.) *Handbuch der Pastoralpsychologie*. Regensburg: Pustet
- Boisen, A.T. (1970) Crises in personality development. In: W.A. Sadler (Ed.) *Personality and religion*. New York: Harper & Row
- Bruning, G & Stokes, K. (1982) The Hypotheses Paper. In: K. Stokes (Ed.) *Faith development in the adult life cycle*. New York: Sadlier
- Cieslak, K. (1991) Religiosity and marital relations. *Paper read at the fifth european symposium for the psychology of religion*. Leuven.
- Dorczak, R. (1991) Religion in the process of coping with stress. *Paper read at the fifth european symposium for the psychology of religion*. Leuven.
- Ganzevoort, R.R. (1991) Context, Coping en Zingeving. In: T.G.I.M. Andree & P.D.D. Steegman & H.J. Tieleman & J. Visser (Eds.) *Levensvragen in sociaal-wetenschappelijk perspectief*. University of Utrecht
- (1994) Crisis-experiences and the development of belief and unbelief. In: D. Hutsebaut & J. Corveleyn (Eds.) *Belief and unbelief. Psychological perspectives*. Amsterdam: Rodopi
- Ganzevoort, R.R. & Visser, J. (1993a) Luisteren naar verhalen. In: P.D.D. Steegman & J. Visser (Eds.) *Zin in verhalen*. Zoetermeer: Boekencentrum

- Graham, T.W. & Kaplan, B.H. & Cornoni-Huntley, J.C. & James, S.A. & Becker, C. & Hames, C.G. & Heyden, S. (1978) Frequency of church attendance and blood pressure elevation. *Journal of Behavioral Medicine* 1, 37-43
- Hart, O. van der e.a. (1981) *Afscheidsrituelen in psychotherapie*. Baarn: Ambo
- Hathaway, W.L. & Pargament, K.I. (1991) The religious dimensions of coping: implications for prevention and promotion. In: K.I. Maton & K.I. Pargament (Eds.) *Religion and prevention in mental health*. Haworth Press
- James, W. (1906) *The varieties of religious experience, a study in human nature*. London: Longman
- Jongsma-Tieleman, P.E. (1991) *Geloven; gewoonte of keuze*. Kampen: Kok
- Lazarus, R.S. (1966) *Psychological stress and the coping process*. New York: McGraw-Hill
- Loder, J.E. (1981) *The transforming moment, understanding convictional experiences*. San Francisco: Harper & Row
- Mabe, P.A. & Dawes, M. (1991) When a child dies: the impact of being a christian. *Journal of Psychology and Theology* 19(4), 334-343
- McCrae, R.R. (1984) Situational determinants of coping responses: loss, threat, and challenge. *Journal of Personality and Social Psychology* 46(4), 919-928
- Newman, J.S. & Pargament, K.I. (1990) The role of religion in the problem-solving process. *Review of religious research* 31, 390-404
- Oser, F.K. (1991) The development of religious judgment. In: F.K. Oser & W.G. Scarlett (Eds.) *Religious development in childhood and adolescence. (CD 52)* San Francisco: Jossey-Bass
- Pargament, K.I. (1990) God help me: toward a theoretical framework of coping for the psychology of religion. In: M.L. Lynn & D.O. Moberg (Eds.) *Research in the Social Scientific Study of Religion vol. 2*. Greenwich (CT): JAI Press
- Pargament, K.I. & Maton, K.I. (1991) Introduction. In: K.I. Maton & K.I. Pargament (Eds.) *Religion and prevention in mental health*. Haworth Press
- Peukert, H. (1982) Kontingenzerfahrung und Identitätsfindung; Bemerkungen zu einer Theorie der Religion und zur Analytik religiös dimensionierter Lernprozesse. In: J. Blank & G. Hasenhüttl (Eds.) *Erfahrung, Glaube und Moral*. Düsseldorf: Palm Pb
- Sanders, C.M. (1989) *Grief: the mourning after, dealing with adult bereavement*. New York: Wiley
- Scarlett, W.G. & Perriello, L. (1991) The development of prayer in adolescence. In: F.K. Oser & W.G. Scarlett (Eds.) *Religious development in childhood and adolescence. (CD 52)* San Francisco: Jossey-Bass
- Schaeffer, C.A. & Gorsuch, R.L. (1993) Situational and personal variations in religious coping. *Journal for the Scientific Study of Religion* 32(2), 136-147

- Shandor Miles, M. & Brown Crandall, E.K. (1986) The search for meaning and its potential for affecting growth in bereaved parents. In: R.H. Moos (Ed.) *Coping with life crises, an integrated approach*. New York: Plenum
- Uden, M.H.F. van (1985) *Religie in de crisis van de rouw*. Nijmegen: Dekker & van der Vegt
- (1988) *Rouw, religie en ritueel*. Baarn: Ambo
- Vossen, H.J.M. & Ven, J.A. van der (1990) Lijden, religie en communicatie als pastoraal-hermeneutisch probleem. *Praktische Theologie* 17(2), 130-145
- Wikström, Ö. (1991) Psychotic a-/theism? *Paper read at the fifth european symposium for the psychology of religion*. Leuven.
- Wulff, D.M. (1991) *Psychology of religion; classic and contemporary views*. New York: Wiley